

IVANA HOLZBACHOVÁ

PIERRE CHAUNU A KRIZE ZÁPADNÍ SPOLEČNOSTI

V souvislosti s objektivně existující krizí kapitalismu ubývá v sedmdesátých letech v úvahách o západní společnosti stále více naivního optimismu a místo něho se objevují více či méně seriózní pokusy zamyslet se nad osudem této společnosti, analyzovat její současnou situaci a nalézt její příčiny. Tato problematika se stala doménou především těch sociálních vědců, kteří se zabývají současnou společností. Zároveň se však potvrzuje, že až na malé výjimky všechny sociální vědy v užším slova smyslu jsou se současností natolik spjaty, že pokus o řešení dané problematiky může vyjít z kterékoli z nich.

To ukazuje i případ jednoho z vůdčích francouzských historiků, duchovně i institucionálně spřízněného se školou *Annales*, jednoho ze zakladatelů kvantitativní historiografie, autora nebo spoluautora téměř třiceti knih a více než sta statí, Pierra Chaunua. Dnes osmapadesátiletý Chaunu (1923) se stal známým v polovině padesátých let, když vyšlo jeho dvanáctisvazkové dílo *Séville et l'Atlantique*¹ zabývající se vztahy mezi Španělskem a jeho americkými koloniemi v 16. a 17. století, výsledek dlouhého zpracovávání materiálů ze španělských archívů, kladně hodnocené Braudemem. I v dalších letech zůstal Chaunu věrný problematice evropských a amerických dějin především v období vrcholného středověku a počátku novověku, i když jej občas přitahovala i otázka vztahu kulturní úrovně jednotlivých vyspělých civilizací, v první řadě evropské a čínské. V sedmdesátých letech se však Chaunu začíná stále více angažovat v otázkách současného vývoje francouzské společnosti a vedle odborných a polopopulárních historických knih začíná psát práce zaměřené spíše esejisticky, ve kterých se vyjadřuje k jednomu z palčivých problémů dnešní Francie a západní Evropy vůbec: k dosti prudkému populačnímu poklesu, který tyto země koncem šedesátých a v sedmdesátých letech zaznamenávají.²

¹ P. et H. Chaunu: *Séville et l'Atlantique (1504–1650)*, Paris, SEVPEN 1–12, 1955–60.

P. Chaunu: *Le refus de la vie (Analyse historique du présent)*, Calman – Lévy 1975.

P. Chaunu et G. Suffert: *La peste blanche (Comment éviter le suicide de l'Occident)*, Gallimard 1978.

Chaunu spojuje populační pokles v západních státech s celkovou krizí, která podle jeho názoru zasáhla kapitalistickou společnost už na počátku šedesátých let. Tato krize není pouze krizí hospodářskou, i když hospodářská krize sedmdesátých let je její nedílnou součástí. Je to komplexní krize západní společnosti zasahující především oblast hodnot; z tohoto hlediska není hospodářská krize příčinou, ale jedním z důsledků celkového duchovního úpadku. Podstatou krize, která je konec konců podle Chauna krizí celosvětovou, je změna postavení západní Evropy a zemí, které jsou s ní nerozlučně spojeny (především USA) v celosvětovém systému.

Počátek krize spojuje Chaunu s ukončením druhé světové války a první etapy poválečného období — studené války — a klade jej přibližně do roku 1962, v souvislosti s bouřlivou dekolonizací, skutečností, že západní Evropa přestává být modelem pro ostatní svět a že se naopak uvnitř ní objevuje a sílí pocit viny vůči bývalým i současným koloniím.³ Druhá etapa krize končí podle Chauna koncem šedesátých let. V této etapě bylo zpochybněno všechno, co západní průmyslová společnost zdědila z osvícenství,⁴ systém rodiny a manželství, škola (studentské bouře), formální demokracie a konečně medicína — v souvislosti se spory o přerušení těhotenství a anti-koncepci.⁵ Všechny tyto procesy byly v šedesátých a sedmdesátých letech posíleny nekontrolovaným vlivem masových sdělovacích prostředků, které se zasloužily o rychlé rozšíření diskreditace starých hodnot, aniž je nahradily novými ideály, které by pozitivně působily na soudržnost kapitalistické společnosti.

Ačkoli symptomy krize byly jasné poměrně dlouho, teprve na začátku sedmdesátých let si lidé začali uvědomovat nejprve společenské změny a později realitu krize. Chaunu vyslovuje obavy, zda toto uvědomění nepřišlo příliš pozdě: jako historik si je totiž vědom, že následky krize projevující se mj. změnami v procesu výchovy⁶ se mohou projevit až s téměř dvacetiletým zpožděním. Kromě toho se domnívá, že pokračující zrychlování populačního regresu povede k nezvratným změnám ve věkové struktuře obyvatelstva západní Evropy a k možnému zániku západoevropské společnosti.⁷ Skutečné potíže podle Chauna nastanou až koncem osmdesátých a v devadesátých letech. Východisko z této krize však bude před-

² P. Chaunu : *La mémoire et l'éternité*, Paris, Laffont 1975.

³ P. Chaunu : *Le refus de la vie*, s. 53–57.

⁴ Tamtéž, s. 58–60.

⁵ Chaunu se v těchto sporech angažoval i veřejně, např. v roce 1973 byl mezi zakladateli Univerzitního sdružení pro úctu k životu. Jeho argumenty proti antikoncepci jsou demografické, morální a především náboženské.

⁶ Chaunu ostře kritizuje zejména americké pokusy o tzv. „nerepresvní“ způsob výchovy a výuky.

⁷ Toto velice pesimistické proroctví Chaunu zakládá na analogické míře populačního růstu v některých zemích západní Evropy, hlavně Švédska a NSR, a některých vyspělých indiánských kultur Jižní a Střední Ameriky v období konkvisty. Přitom si neuvědomuje, že kromě této analogie se jedná o společnosti s naprosto odlišnou společenskou strukturou, nesrovnatelné v oblasti hospodářství, vědy a techniky a navíc ve zcela jiné historické situaci. Jde o jedno ze zjednodušení, ke kterým vede Chaunuho neujasněný model společnosti a přecenění demografického faktoru.

určeno postoji, které k rozvíjející se problematice zaujme obyvatelstvo západní Evropy a Ameriky už dnes.⁸

V centru Chaunuova uvažování je tedy vždy Evropa, a to především Evropa západní, a Spojené státy americké. Na rozdíl od mnoha současných autorů z oblasti historiografie, antropologie apod. je Chaunu přesvědčným evropocentristou. Jeho zájem o neevropské kultury a civilizace je motivován pouze snahou určit místo Evropy v celku světa a výsledkem jeho zkoumání je nezvratně přesvědčení, že určujícím článkem světového dění je dodnes Evropa a některé části Spojených států amerických, respektive Kanady, v nichž se setkáváme s nejvyspělejší společenskou a hodnotovou strukturou, jež jsou „laboratoří světa“. Jsou to ty části světa, které jsou dědici „evropského latinského křesťanství“ nebo široce — do jisté míry braudelovsky — pojatého Středozeří.

Pro konstituování dnešního západního světa je podle Chaunua rozhodující období 13. až 14. století, kdy se v Evropě po období relativně pokojného růstu vytvářejí široké oblasti s poměrně vysokou hustotou obyvatelstva — 40 ob./km², tzv. plný svět. Tato skutečnost vede nejprve k zásadním změnám ve struktuře rodiny: o takřka deset let se — během tří až čtyř století — posunuje sňatečný věk v téměř všech vrstvách obyvatelstva; výjimku tvoří nejvyšší vrstvy, které k tomuto kroku nejsou nuceny hospodářsky. To znamená, že se zaprvé snižuje růst počtu obyvatel v Evropě, protože se zmenšuje počet dětí v jednotlivých manželstvích a zadruhé se uvolňuje lidská kapacita, kterou je možno využít ke zvýšení průměrného vzdělání. Vytvářejí se první náznaky vzdělané světové společnosti ve městech a stírá se rozdíl mezi příslušníky kněžstva a částí obyvatel měst. Změny v úrovni vzdělanosti s sebou přinášejí změny ve struktuře hodnot, které se projeví ve vzniku počátků kapitalismu.

Tyto změny, které Chaunu zdůrazňuje bez výjimky ve všech svých dílech a které jsou podle jeho názoru jádrem budoucí evropské převahy, začaly koncem 13. století a v první polovině stoléní čtrnáctého, kdy Evropa postižená několika silnými neúrodami a od poloviny století periodicky zasahovaná morovými epidemiemi ztrácí značnou část svého obyvatelstva, byly už natolik zakořeněny, že se jejich trend mohl nanejvýš zpomalit, ale ne zastavit.

Dalším důvodem evropské převahy je podle Chaunua stáří evropské kultury. Díky své koncepci velice široce pojatého Středozeří může Chaunu prohlásit evropskou kulturu za kulturu s nejdelsí historií: vidí v ní dědičku nejvyspělejších kultur starověkého Blízkého východu. Toto Chaunovo tvrzení je podstatné pro jeho úvahy o vztahu mezi evropskou kulturou a kulturou čínskou ve středověku, tj. právě v období, ve kterém se vytvářejí základy evropské převahy.

Čína podle Chaunua prodlávala podobný demografický vývoj jako středověká Evropa, a to dokonce i ve stejné době. Avšak zatímco v Evropě vedl demografický tlak k tomu, že se mobilizovaly síly evropského státu k podpoře zámořských výbojů, jimiž si Evropa v 15. a dalších stoletích začala zajišťovat materiální a mocenskou převahu nad velkou částí tehdejší

⁸ P. Chaunu: *Le refus de la vie*, s. 311.

šího světa, převahu, která alespoň politicky končí až v šedesátých letech našeho století, byl vývoj v Číně zcela jiný: krátce před začátkem prvních evropských pokusů o námořní výboje, pokouší se Čína o totéž. Ale námořní aktivita Číny velmi brzy končí, Čína obrací své výboje do nitra asijského kontinentu a rozhodně se brání pokusům o kontakt s evropskou kulturou. Chaunu vidí dvě hlavní příčiny tohoto vývoje: hospodářsko-demografickou a duchovní.

Jedním z rozdílů mezi evropskou a čínskou civilizací je způsob výživy obyvatelstva a využívání dobytka: Chaunu zdůrazňuje skutečnost, že Evropané jedli daleko více masité potraviny než příslušníci kterékoli vyspělé kultury a že v mnohem větší míře využívali svalové síly zvířat. Byli tedy poněkud odlišně fyzicky disponováni a při srovnatelném počtu obyvatelstva měli určité rezervy, které mohli využívat za hranicemi hustě osídlených oblastí Evropy.

Avšak hlavní rozdíl mezi Evropou a Čínou ve středověku spatřuje Chaunu v „nedostatečné motivaci“ čínského státu a samotných Číňanů k zámořským výbojům, jinými slovy, v neexistenci raně kapitalistické mentality v Číně: zámořská dobrodružství Číňanů byla motivována pouhou zvědavostí a nikoli hospodářskými zájmy; proto také byla záležitostí jednotlivců a stát se nesnažil tyto výboje podporovat.⁹ Poslední příčinou této skutečnosti je podle Chaunuho fakt, že čínské dějiny byly příliš krátké, takže se v nich nemohla nashromáždit energie potřebná k vytvoření této motivace.

Chaunu ve všech svých pracích zdůrazňuje, že patří k proudu tzv. kvantitativní historiografie, tzn. historiografie zaměřené na globální pochody v dějinách, na zkoumání velých kvantitativních sérií,¹⁰ ať už z oblasti cenové,¹¹ ale, a to Chaunu sám považuje za daleko důležitější, také z oblasti kvantitativního uchopení kultury: např. analýza frekvence vybraných pojmů v dobové literatuře nebo analýzy způsobů sestavování určitých dokumentů (např. závětí) může vést k odhalení určitých významných rysů dobové mentality. Je to tedy historie do značné míry neosobní, historie „longue durée“ v Braudelově smyslu, historie, která v globálu zachycuje osudy příslušníků lidových mas, alespoň pokud jde o některé základní charakteristiky způsobu jejich života, avšak v podstatě se nezajímá o individuální osudy, nebo je používá pouze k oživení textu nebo k ilustraci dobového života.

Pojem „motivace“, který Chaunu použil v souvislosti s Čínou, a který používá mj. i při analýze moderní evropské krize, se tedy netýká jednotlivců, ale toho, co bychom spolu s Durkheimem mohli označit jako „kolektivní vědomí“. To je oblast, která je v mnoha případech podle Chaunua rozhodující pro vytváření lidských historických osudů. Na Chaunově případě lze tedy dokázat, že obrat ke kvantitativní historii, obrat, který ve své první fázi — u Simianda — vychází ze studia cenového vývoje, nemusí být nutně spojován s materialistickým pojetím dějin. Chaunuův idealismus

⁹ P. Chaunu: *L'expansion Européenne du XIIIe au XVe siècle*, PUF, Paris 1969, s. 58–59.

¹⁰ Odtud pojem „serielní historie“, za jejíhož zakladatele je Chaunu pokládán.

¹¹ Viz *Séville et l'Atlantique*.

v obecném pojetí historického vývoje lze např. ukázat na několika citátech z práce *Histoire; sciences sociales*, která měla pro potřeby vysokoškolských studentů historie shrnout výsledky nejnovějšího vývoje francouzské historiografie: polemicky proti všem systémům zdůrazňujícím přímát hospodářství ve vývoji společnosti je zaměřena tato věta: „Mentalita řídí ekonomický systém, mentální řídí systém výroby daleko více než systém výroby řídí mentální.“¹² Stejným způsobem Chaunu argumentuje v souvislosti s významem dopravy a komunikace vůbec: „... Směna a komunikace závisí na psychologických faktorech alespoň tak, jako na přísně ekonomických, a sama ekonomika závisí v podstatě na sociálním, psychologickém a kulturním.“¹³ A do třetice v souvislosti s vytvářením „plného světa“ v západním křesťanství, tj. s demografickým růstem: „Růst je etika, styl života.“¹⁴

Je ovšem nutno dodat, že na mnoha místech Chaunuových knih vzniká dojem, že samotné vytváření některých rysů kolektivního vědomí váže Chaunu na určité demografické procesy spojené opět s problematikou zeměpisného prostoru a konce konců i se způsobem vyrábění potravin a výživy obyvatelstva. Také „zákony“, které Chaunu v některých svých teoretičtějších pracích formuluje, se poměrně často týkají těchto oblastí. Přitom to, co Chaunu označuje jako „zákony“ jsou deskriptivně formulovaná pravidla často a s nedostatečně širokým rozsahem — dotýkají se jen několika případů a je otázkou, zda jsou dále zobecnitelné.

Chaunuova koncepce společnosti a jejího vývoje je tedy do značné míry neujasněná, což je o to paradoxnější, že se ji Chaunu čas od času snaží vyložit. Ale většina jeho pokusů končí jako výklad několika obecných a často nesouvislých tvrzení, doplněných řadou historických jednotlivých a jedinečných příkladů a jejich interpretací. Chaunu zde čerpá ze své bohaté historické erudice, avšak na úkor jasného výkladu svých obecných názorů; historik, faktograf zde paradoxně vítězí nad teoretikem nové historické metody a tedy i koncepce, jímž chce Chaunu být.

Přes tuto neujasněnost lze v Chaunuových historických výkladech nalézt řadu opakujících se pojmů, jimž Chaunu vždy připisuje značný význam: Vedle hustoty obyvatelstva a s ní spojeného pojmu „plný svět“ je to otázka prostoru a s ní spojený pojem „hranice“, se kterým je těsně spojen pojem „výzva“. Jestliže demografie souvisí se společenskou mentalitou pouze zprostředkovaně, potom poslední dva pojmy jsou součástí mentality. Pojem „hranice“ pravděpodobně reminiscence na tentýž pojem v severoamerické historiografii, je totiž pouze určitým, specifickým druhem „výzvy“. V některých případech je dokonce přenášen ze zeměpisného prostoru a je chápán jako mez, hranice např. poznání, která je také svého druhu výzvou. Tyto pojmy jsou aplikovány především na evropskou a severoamerickou historii, které jsou chápány v podstatě jako řada odpovědí na různé „výzvy“, jako řada překonávání a dobývání různých „hranic“.

Pojmy „výzva“ a „hranice“ tedy Chaunuovi slouží k zavádění dynamič-

¹² P. Chaunu: *Histoire; sciences sociales*, Société d'édition d'enseignement supérieur, Paris 1974, s. 119.

¹³ Tamtéž, s. 203.

¹⁴ Tamtéž, s. 219.

nosti do dějin společností vzniklých ze „západního latinského křesťanství“, přičemž tuto dynamičnost lze považovat za jeden z podstatných rysů těchto dějin. V této souvislosti se znovu vynořuje otázka, která se mohla objevit už při úvaze o Chaunuově pojmu Středozeří: Proč se nejstarší civilizace v této oblasti vyčerpaly a proč z jejich dědictví kořistila právě a jedině Evropa? Proč Evropa a proč ne třeba Egypt? Chaunu si tuto otázku neklade, a proto na ni také neodpovídá. Domnívám se však, že celé jeho dílo tuto odpověď implicitně obsahuje a že touto odpovědí je „západní latinské křesťanství“.

Chanu není jen idealistou v historiografii, není jen historikem, mj. historikem reformace,¹⁵ nebyl jen profesorem historie na Sorboně a nyní v Caen, ale je i profesorem teologie na Svobodné fakultě reformované teologie v Aix-en-Provence. Jeho augustinovsko-lutersky laděné náboženské citění je velmi hluboké a koneckonců je právě ono základem a motivem jeho koncepce lidských dějin a tedy i historiografie.

Přes veškerou pojmovou rozpornost Chaunuovy interpretace dějin, je jeho koncepce velmi hluboce metafyzicky a nábožensky založena. Právě tento základ Chaunuovi umožňuje aktivní přístup k dějinám, které chápe jako dějiny celku společenského vývoje, tj. dějiny minulosti, přítomnosti a budoucnosti lidské společnosti, umožňuje mu, aby naléhavě pociťoval potřebu a povinnost historika zapojit se do současného společenského dění, vyslovit se ke krizi současné západní společnosti.

Ve vztahu k současnosti má historiografie podle Chaunua dvojí funkci: Jako odborník může zvláště moderní historik ve spolupráci s ostatními společenskými vědci přispět k analýze společnosti, hledat a nalézt příčiny její současné situace a pomáhat předvídat její budoucí vývoj. Ale kromě této odborné funkce má historik ještě jeden, pravděpodobně daleko podstatnější úkol: vrátit současné společnosti její „paměť“, tradiční hodnotový systém založený na vědomí významu evropské historie. — Krizi současné společnosti totiž Chaunu charakterizuje jako krizi především hodnotovou, jako ztrátu tradičních hodnot západní společnosti, takových hodnot, jako jsou tradiční rodina, tradiční, tj. z protestantismu vyrostlý duch souměřitelnosti a pracovitosti atd. Společným jmenovatelem všech těchto ztracených hodnot je vědomí historičnosti Evropy, význam její historie, těsné spojené s náboženskými perspektivami křesťanství, především jeho augustinovský zaměřené větve.

Existence a životaschopnost západního kapitalismu je tedy nutně závislá na hodnotách, které začaly vznikat v nejvyspělejších evropských zemích od 12. až 13. století a v období osvícenství prodělaly změnu, jejímž výsledkem byl vznik moderní průmyslové společnosti. Dnešní západní společnost je dědičkou osvícenství, jeho síly, ale i jeho slabosti, která spočívá především v oslabení náboženského ducha evropských národů a pokračující laicizaci a sekularizaci společnosti.

Základní příčinou současné krize západní společnosti je tedy podle Chaunua ztráta náboženského světového názoru. Jistě, Chaunu si všímá především demografických aspektů krize. Pokles porodnosti byl podle jeho názoru vyvolán především panickým strachem z přelidnění Země, který

¹⁵ P. Chaunu: *Le temps des réformes*, Paris, Fayard 1975.

se rozšířil, když se do veřejnosti dostaly informace o populační explozi. Odtud Chaunuova ostrá kritika „neodpovědného“ postupu západních sdělovacích prostředků a zpráv Římského klubu. Tato panika by ale nemohla vypuknout, kdyby západní společnost už nebyla nahlodána zevnitř.

Řešení krize tedy musí opět podle Chaunua vyjít ze západní společnosti, která jediná má dostatek prostředků, intelektuálních i materiálních, aby zabránila důsledkům populační exploze ve třetím světě. Snížení počtu obyvatel Západu — a v tom má Chaunu pravdu — totiž krizovou situaci ve světě nevyřeší. „Skutečné“ řešení krize však Chaunu předvídá pouze v rámci existujícího společenského řádu, ozdraveného návratem k tradičním hodnotám, které mají občanu západní společnosti vrátit jeho ztracenou sebedůvěru. Pro tento cíl požaduje Chaunu aktivitu buržoazního státu v oblasti kulturní a sociální politiky,¹⁶ která má vést k zastavení poklesu porodnosti a k upevnění soutěživosti v rámci kapitalistického hospodářského systému.

Základem ozdravovacího procesu však musí být návrat společenské mentality západní společnosti k metafyzickým hodnotám křesťanského náboženství, odmítnutí náboženského liberalismu, jak v rámci katolicismu, tak v rámci protestantismu, návrat k „tajemství“ Písma, k božské transcendenci.¹⁷ Tento požadavek je formulován jak v teoretičtější zaměřené práci *Le refus de la vie*, tak především v *La mémoire et l'éternité*, kde v souladu se vzpomínkovým a esejistickým zaměřením knihy, nabývá formy návratu k víře ve starozákonní náboženství, která je podle Chaunua garantem důvěry a optimismu člověka i zárukou úcty k životu nejenom existujícímu, ale i budoucímu.

Chaunuův návrh na řešení krize buržoazní společnosti, jehož nereálnost a nerealističnost¹⁸ je zřejmá na první pohled, je v plném souladu s jeho pojetím dějin. Idealisticky chápaná demografická historie, aplikace kvantitativních přístupů především v oblasti společenské mentality vedou už v Chaunových historických pracích k přehlížení některých závažných faktů. Např. Chaunu je schopen podat kvantitativní přehled o sociálním složení určité společnosti a na základě srovnání údajů o mzdách a cenách základních potravin informovat o životní úrovni jednotlivých vrstev. Do značné míry však už nechává stranou vztahy mezi vrstvami a třídami, otázku konfliktů a napětí ve společnosti. Vývoj společnosti je pro něj na jedné straně výsledkem neosobních faktorů růstu populace a hospodářské úrovně a na druhé straně akcí významných jednotlivců, které jsou důsledně zapojovány do dobové společenské mentality.¹⁹ Problematika konkrétních sociálních bojů a napětí se mu ztrácí v záplavě kvantitativních

¹⁶ V této souvislosti se jinak velmi ostře protisocialistický Chaunu velmi kladně vyjadřuje o československých opatřeních k podpoře populačního růstu z roku 1972.

¹⁷ P. Chaunu: *Le refus de la vie*, s. 263.

¹⁸ Proti představám o „nulovém růstu“ klade Chaunu v *De l'histoire à la prospective* (Paris, Laffont 1975, s. 325 a násl.) svou vlastní myšlenku, že průměrnou hustotu obyvatelstva v rozvojových zemích je třeba zvýšit na úroveň hustoty obyvatelstva ve vyspělých zemích. Neuvědomuje si přitom, že by k tomu bylo třeba poskytnout rozvojovým zemím takovou materiální a koneckonců i kulturní základnu tak rychle, že se to vymyká současným možnostem.

¹⁹ Jindřich Mořepavec by nemohl udělat to, co udělal, kdyby nebyl ztělesněním výbojně mentality západního křesťanství své doby.

údajů o masových neosobních procesech na jedné straně a životopisných údajů o vůdčích osobnostech na straně druhé. K tomu přispívá ještě Chaunem mnohokrát proklamovaný důraz na kontinuitu dějin (proto např. dává přednost anglické variantě osvícenství před francouzskou) pravděpodobně motivovaný i politicky: Chaunovým rozhodným antikomunismem a antisovětským. Historický idealismus spojený s politickým konzervatismem tak Chaunovi zabraňuje najít reálné příčiny krize západní společnosti i perspektivy jejího překonání a vede ho k nereálnému a iracionálnímu řešení, které je koneckonců jen jedním ze způsobů úniku a útěchy.

PIERRE CHAUNU ET LA CRISE DE LA SOCIÉTÉ OCCIDENTALE

Depuis une dizaine d'années, l'historien Pierre Chaunu compte au nombre de ceux qui étudient le problème de la crise de la société occidentale. Il voit cette crise comme une crise des valeurs: La dépression démographique et la crise économique ne sont, à ses yeux, que les manifestations les plus évidentes d'une crise plus générale.

Historien, Chaunu cherche les causes de la crise dans l'histoire. Ayant consacré de nombreux travaux à l'histoire européenne du moyen âge et du commencement de l'époque moderne, il se sert de la confrontation historique de l'Europe avec d'autres régions de culture avancée, notamment avec la Chine, pour trouver les raisons de la primauté de l'Europe dans le domaine de la démographie et des mentalités sociales.

L'auteur examine la conception de l'histoire chez Chaunu et démontre que sa façon de concevoir la crise de la société occidentale, ainsi que la solution qu'il propose (retour aux valeurs traditionnelles du christianisme en tant que religion de la transcendance), est attribuable tout d'abord à l'orientation spécifique de son idéalisme historique et à sa méthodologie quantitative de la science historique et, ensuite, à son conservatisme politique.